

Gender Transformation &
Empowerment

FORUM FOR WOMEN IN DEMOCRACY

AZI NGA IDEPIKURI

MANIFESTO OKUNI E'DOZU ELI 2016 SI CAZU ELI 2021 SIRI

2015

AZI NGA IDEPIKURI

MANIFESTO OKUNI E'DOZU ELI 2016 SI CAZU ELI 2021 SIRI

2015

E'YO OTIZA ALEALERIRU

E'YO DRI - - - - - 1

EDRI OKU VELERI-EDRI KARI VELERI I - - - - - 3

DRIWALA OKU VELE ANGU VINI AFA MA DRIA 'DIYI - - - - - 7

OKU VINI ONITA - - - - - 10

ATITA OKUNI ECOZU AFA ISUZU YISIRI - - - - - 14

OKU, POLITIKI VINI E'YO ETI LIZA- - - - - 17

E'YO DRI

Eli 2016 ni i-eseria ogo-ogo, kari’ba Ugandani ‘diyi yi oturia drice’ba o’di opezu. Drice’ba ma opeta eri e’yo ambuni kala politikiniria; oku leki ani oku le’ba ’bama ope eyi fizu ofisi drice’bani ndundu ‘diyi ma alea ‘diyi ma aiki kini osisia otuta oku ma azakozu, ogara’ba tisi ‘bani omve Manifesto ruri, osisia politikini ni.

Erini ovuzu osisia politikini ri le, Manifesto oku veleri ni egata vini orata oku Uganda-a ‘diyi vele ‘diyi ece tualu e’yo eyini lezu drice’ba ma ‘ye e’yo dria mbgoru ri ‘be. Manifesto oku veleri ni e’yo oku vini amuti oku ma driwala ndundu atipi ‘diyini andra e’do opeta drice’bani ndundu ebipi agapi e’dozu eli 2000 si ‘diyi ma vuti obiria. Manifesto oku veleri ‘ba okpo azi ngaza tualu ri ma dria vini e’yo ebipi acipi kililiru ku eli agapi ‘bo ‘diyi ma alea ‘diyi ma dria ecozu e’yo oku ma driwala ni vini okuni ecozu azakoza isuzu trotro agupi le ‘diyi ma dria indi. .

Oku Uganda-a ‘diyi ebiki o’bi injita isu trotro agupi le edri ma kala ndundu ‘diyisi. ‘Ba Uganda-a ‘diyi ma kalafe si woro, oku eyi o’bi ma esele 51%, ani, le te azita vini ayota ma egaki oku ma e’yo oru. Manifesto oku veleri ni tro e’yo okuni le ‘diyi ecezura ti, eri vini fe drice’ba yi azi yivele ‘diyi nga egata ‘be oku ma dria trotro agupi le a’dusiku geri lu alu kari amavele ri ni ngazu zozuri, eri ‘ba ka oku vini agupi ma e’yo ‘du alurile vini trotroru. E’yo Manifeso oku veleri ni le ‘diyi ma eselea:

- Driceza kililiri atizu kala geri ‘ba kalulu ‘bepi, ‘ba lepi ecapi drice’ba ru vini ‘ba ndundu politikia ‘diyini e’yo oku ma dria ‘diyi egazu vini ‘bazu oru;
- Gamete oruzu tualu amuti politiki ni ‘diyi ‘be dika amuti oruzu vini ‘ba ndundu azi ngapi o’bi ma azakozu ‘diyi ‘be, eyini ecozu e’yo avizu driceza mgboruri ma dria ku vini e’yo oku atipi zozu ‘diyi ma e’yo avizu ku indi;
- Embata fezu e’yo ‘bani oku ma e’yo ‘duzu agupi vuri ‘be trotro ri ma dria ‘ba politikia ‘diyini;
- O’bi okuzu vini oruzu e’yo driceza mbgoruri atipi ‘diyi aizuz; vini
- Geriko otuzu o’bini ecozu e’yo yini le ‘diyi nzezu ‘ba lepi ecapi drice’ba politikia ‘diyiru ‘diyini, amuti politiki ni ‘diyini vini amuti ndunduni indi.

Geri 'bani Manifesto oku veleri edezuri

Amuti okuni 'bani omve Women's Democracy Group¹ ruri o'bi andra 'ba ndundu ma ti zizu ecozu Manifesto okuveri sizu. Mba mudrini-alu pima eselea mba mudrini iri 'be eli 2014 si, amuti Women's Democracy Group ru ri aci² distrikiti 50 kansala oku ru 'diyi 'be, amuti o'bi ma azakopi 'diyi 'be vini amuti politiki ni 'diyi 'be, 'ba azakoza ndundu fepi distrikiti ni geri ndundusi 'diyi 'be, 'ba onita-a 'diyi 'be, amuti ambu ambu robia awapi 'diyi 'be, drice'ba dini vele 'diyi 'be, drice'ba e'yo a'bi vele 'diyi ni 'diyi 'be 'diyi ma aleasi, 'ba tojari 'yepi ceniru 'diyi 'be, 'ba o'bi okupi amuti politikini ndundu ma eseleasi 'diyi 'be, 'ba deza 'diyi 'be, emba'ba 'be, nasi 'be, grupu oku vele 'diyi 'be³, grupu oku vele amuti politikini azia ndundu 'diyi ma alea 'diyi 'be, emba'ba okuru ezoanzi ma azakopi sukulua 'diyi 'be, 'ba osisia osipi 'diyi 'be, grupu 'ba odeni 'diyi 'be, vini grupu okuni 'diyi 'be ecozu agbatara gbazu e'yo eyini le ne kala driwala okuni ri 'be vini e'yo oku ni drileba fezu trotro agupi le ri 'be. Ti ecita 'di fe okuni okpo ecozu eyima egata vini afa eyini le ndundu 'diyi alezu mgboru, ecozu ani manifesto sizu.

Agbatara gbaza ma kala, fe vini drileba 'bani ecozu osisia otuta ndundu ma dria, azita vini ayota gameteni ndundu 'diyi ma dria, amuti ambu 'ba atipi robiasi 'diyi ma dria, amuti o'bi ma azakopi 'diyi ma dria, vini amuti politiki ni 'diyi ma manifesto laz vini vaz vini killiliru dika ecozu onizu kani osisia 'diyi asiki e'yo oku vele 'diyisi ra yari.

E'yo 'di ma alea, 'ba isu e'yo akuni vini a'bini 'diyi, e'yo robiani vini politikini 'diyi, e'yo ndundu okuni le isu kari Ugandaniri ma kalasi ku 'diyi woro ra te manifesto 'di ope lu alenia e'yo ambu ambu erini ega eri nga ojata eji angiri 'diyi towi 'bani ecozu okpo fezu okuni trotro agupi le vini okuni okpo fezu Uganda-a andrusi.

- 1 Amuti Women's Democracy Group (WDG)niri e'do Uganda-a eli 2009 dika le andra oku drice'ba ru 'diyini okpo fe ecozu oku vini agupi ma e'yo 'duzu trotro kala dricezaniria. Andrusi, grupu 'di ma alea amuti oku vele 'diyi 5. Yi ma eselea: Action for Development (ACFODE) i, Center for Women in Governance (CEWIGO) i, Forum for Women in Democracy (FOWODE) i, Women's Democracy Network-Uganda Chapter (WDN-U) I azini and Uganda Women's Network (UWONET)I, vini e'yo 'di ma kala okupiriru.
- 2 Agbatara gbata 'di ma alea, amuti Center for Women in Governance ruri nze e'yo 'ba ndundu 'be engazu distrikiti 'diyi ma alea; Ibanda, Isingiro, Kamwenge, Kiruhura, Mbarara, Bushenyi, Sheema, Kabarole, Kyenjonjo vini Kasese. Agbatara amuti Uganda Women's Network ni ogbari 'ye I kala Teso vuria, Karamoja-a and Busoga-a vini distrikiti 'diyi ma alea; Kumi, Soroti, Katakwi, Amuria, Napak, Moroto, Nakapiripirit, Kaabong, Mayuge, Kamuli, Jinja, Bugiri, Iganga vini Kaliro. Agbatara amuti Action for Development ni 'ye ri distrikiti Kanungu niria, Kisoro-a vini Rukungiri-a (etuni 'deria leru); Dokolo-a, Lira-a, Oyam-a vini Amolatar-a (oruleru); Rakai-a, Sembabule-a vini Kalangala-a (agaleru). Agbatara amuti FOWODE ni gbari distrikiti Manafwa niria, Butaleja-a, Kapchorwa-a, Sironko-a, Mbale-a, Busia-a, Kiboga-a, Wakiso-a, Kampala-a, Mukono-a, Buikwe-a vini Tororo-a. Agbatara amuti Women's Democracy Network-Uganda Chapter ni gbari distrikiti Arua niria, Yumbe-a, Koboko-a, Nebbi-a, Adjumani-a, Kumi-a vini Masaka-a.
- 3 Agbatara gbaza distrikitia, atita isupi engazu amuti DGF ni, WDN-U ni vini oku amuti politikini 'diyi vu ekile DP le, FDC le, JEEMA le, NRM le, PPP le vini UPC le 'diyi ma kala, 'ba isu vini egata engazu gombolola su vu distrikiti Masaka ni vini Kumi ni 'diyi vu mba azirisi, eli 2014 si, dika atita 'da enga andra amuti International Republican Institute ru ri vu tualu amuti National Endowment for Democracy (NED) ru West Nile-a ri 'be.

E'YO OKPORU

1

EDRI OKU VELERI-EDRI KARI VELERI I

Edri oku veleri eloni lu erivele aku ri a'dule ku te eri vini angu erini a-azuri elo wororu indi. Ka eco azakoza arojoa 'diyi isu ini ra, ifini kini eco nga anzi vini 'ba ivele akua 'diyi ma ageyi te cika ra. Trotro kari ndundu le, ayia odrapi Uganda-a 'diyi ma kalafe tu oru engazu 'ba 435, 1000 ma eselea cazu 'ba 438 'ba 1000 ma eselea anzi osipi edriru 'diyisi ria; e'yo 'di eji orata okuni, kari ni vini ripoti otuta wudrukuruni zota ma dria kaniku ogara'ba tisi Millenium Development Goals (MDG) ru Uganda-a eli 2013 si ri ni indi⁴.

Uganda ti dri kokobi ndundu wudrukuruni vini Africa ma kala ndundu-a driwala atipi 'diyi ma dria ecozu driwala angiri ndeni ri isuzu kala rua velerisi vini omi velerisi indi. 'Ba ka 'du wudrukurusi woro, Uganda ti dri aita wudrukuruni driwala 'ba adaniri atipi, ogara'ba tisi Universal Declaration of Human rights ruri ma dria, aita driwala e'yo kari vele vini politikini ri atipi wudrukurua ri ma dria, ogara'ba tisi International Convention on Civil and Political Rights, kokobi azita 'bapi

⁴ Ripoti Ugandani MDG ru, Mba mudri, eli 2013 siri ma peji 24

opendu oku ma rua ri atrizu ri ma dria, ogara'ba tisi Convention on the Elimination of All forms of Discrimination against Women ruri ma dria, kokobi 'bani andra dritizu Beijing-a, 'bani omve Beijing Declaration and Platform for Action ru eli 1995 si ri. Kala Africa-a ria, Uganda ti dri ayota driwala oku veleri atipiri kokobi Africa ni driwala o'bi ni vini okuni Africa-a kaniku African Charter on Human and People's Right on the Right of women in Africa ruri azini kokobi 'bani si Abuja-a, ogara'ba tisi Abuja Declaration ru ma dria indi.

Ayota azini ni tro ovuzu driwala ma dria azita amburu Ugandani ri ma alea yo ti, azita ambururi ma esele 33(3) kini 'ba azi ngani mvani aro oga ku...kala dini vusi kaniku egata azi ndunisi dika azita ma esele 39 ati driwala 'ba drianu ovuzu angu alataruni ma aleari ra.

Ayota azi alata ma dria 'diyi osisia azita amburu Ugandaniri ni e'doria, 'bani omve ogara'ba tisi National Objectives and Directive Principles of State Policy (NODPSP) ru ri ma alea. Otuta XVI (b) fe azita gameteni azakoza alatani 'diyi fezu kari 'ba Uganda-a 'diyini ecekokoru, otuta XX kini gameteni nga geri cirisi azakoza arojoa 'diyi fe 'ba drianu. Otuta XXI vini XXII ni azakoza ekile yi alari le, nyaka tambaza le vini nyaka nyaza kilili ri le, 'diyi iritro e'yo alatani 'diyi ma dria.

Driwala alata ma driari le gamete ma fe atita angiri, ani, azita ma drilea, eri azi gameteni e'yo driwala atipi 'diyi ma azakozu dika gamete ka asi eyo driwala enjipi ku 'diyi otuzu ku, ifini kini nyo 'da azitani. Eceta ecepi kini Uganda o'bi edri ayia ni 'diyi ma azako ra 'diyi ci. Eli 2006 pima eselea 2011 be, oku ma kalafe osipi alata'ba ma dria 'diyi ebi tu engazu 42% cazu 58%⁵. Oku ma kalafe azakoza isupi anzi osita ma vutia 'diyi eca cika ra, oku ma esele 33% isu azakoza o'du iri anzi osiza ma vutia eli 2011 si, aga esele 27%, eli 2006 si⁶. Oku azakoza anzi tizu esele 'diyi ayupi 'diyi ma kalafe tu pale iri engazu esele 15% eli 1995 si cazu esele 30%, eli 2011 si, 'di omvi anyo ayia ni isu odekua 'be kala alatanirisi 'diyi angiri geri okuni ecozu anzi isuzu yini leri vusi vini anzi isuzu esele dika omvi anzi isuzu ezoanzi oderu 'diyi ma esele angiri. 'Bani ece osisia 'dini e'doria rile, ayia odrapi anzi osiria 'diyi ma kalafe tu oru⁷, ecezu kini e'yo 'di eza l drile.

E'yo 'bani ola oruleru 'diyini tro ecezu kini e'yo otuki yi ra ti, Uganda ni kari mudri wudrukuru ayiani odrazu odekua 'be vini anzi nyiri 'be ndeni 'diyi ma eselea. Ondata ebi ece kini o'du driasu, oku 16 yi odra e'yo anzi osiza vele 'diyisi. Ondata ece kini arojo 553 ma eselea Uganda-a, ari-ako ni ayia ma esele 42% o'di, oku odrapi yini osi sawa angiri ma vutia risi 'diyi ma esele 22% dika 'ba odrapi anzi ofuria 'diyi ma esele 11%. E'yo azi okporu fepi ayiani odrazu anzi osiria 'diyi ma eselea; malaria (fe ayia ma esele 36% odrakini), ari-ako (11%) vini azo ondrindrianiri (7%). Ripoti engazu komiti ayia vini odekua odrapi sawa eyini osizuria 'diyi ma vuti ondapiri kini eli 2009 pima eselea 2011 'be, ayia odrapi 'diyi ma kalafe angiri ri odraki alata'ba-akosi (63%). Ripoti 'di ece kini nasi anzi osipi 'diyi ma kalafe ni ovu were risi, azakoza oku okporovu ru 'diyini isu

⁵ Ibid peji 24

⁶ Ibid pegi 24-a

⁷ Ibid peji 24-a

ri cani ku dika kini eco te ayia odrapi 'diyi ma kalafe omvi esele 80% arojoa ra.⁸ Uganda le nasi anzi osipi 'diyi 2,000; ovuni nasi 'diyini ovu yorisi ku te gamete ni azita o'ba alata'ba azi ngapi 'diyi edrizu ku risi⁹. 'Ba alata ma a'di 'dipi 'diyi ebi awu wu gamete ni robia alataniri edrizu ti, eli vusi, robia 'bani 'ba kala alata niri cani ata esele 15% kari ndunduni andra dri tizu Abuja-a kokobi 'bani omve Abuja Declaration ru eli 2001 ma mba su si ri ma dria ku. Ecetasi, eli robia otuzu (2013/2014) ri ma alea, alata isu robia ma esele 7.2% robia kari 'dini otu 13.1 trillion ruri ma alea dika eli 2011/12 si, alata isu 7.6%.

Geri azakoza alataniri ni i-awazu Uganda-a ri ovuni trotro ku. Ondata ni tro ecezu kini oku ma esele 94% isuki azakoza engazu alata'ba vu ra (daktari, nasi vini nasi anzi osipi 'diyi) eyini ovuzu okporovururisi ra, cialo-a, oku ma esele anzi osipi arojoa 'diyi lu 36% 'ba ka o'bi oku tawunia si 'diyi 'beria.¹⁰ Egata driniari kini geriko cazu arojoa ri eco zo amba amba ra, aro-ako arojoa risi vini oku ma kalafe angiri sukulu lapi kurisi. Ece kini oku Uganda-a onita 'be angiri 'diyi ma drileba anzi osizu arojoa ri angiri aga oku sukulu lapi ku 'diyi ra(75% vs. 25%). E'yo azitani anzi ofuza ogazusiri ni vini fe oku ma kalafe odrapi anzi osiria 'diyini tuzu Uganda-a ni¹¹.

Ezoanzi anzi isupi oderu 'diyi ma kalafe angiri dika e'yo anzi nyiri ma kalafe odrapi 'diyi e'yo ambuni¹². 'Di ma dria, e'yo okuni ovuzu okpo koko e'yo anzi isuzu ri siri e'yo ambu ndeni fepi otuta anzi isuzu eselesiri ni azi ngazu kililiru ku ri l18. Anzi ofuza vini azo ondrindrianiri ni fe okpo 'bani 'ba ayia odrapi 'diyi ma kalafe omvizurini idezuni. Adriza agupini lezu otuta anzi isuzu esele ri atizu kuri ni vini otuta ayia ma edri pazu ri ezani.

Alatani ovu e'yo ambuni oku ma edriarisi, oku leki:

1. 'Ba ma idri robia 'bani fe alataniri otuta robiani eli 'di ni ri ma alea dika 'ba ma andri azi arojoa 'diyi cici trotro kokobi Abujani ri ni ece rile kini kari alu alu ma otu robia nyaku atizuri ma esele 15% alatani dika kini sende 'da ma esele 5% ma ovu ayia okporovuru 'diyi ma azakozu e'yo okuni mva osizu ilisiri le ri ma azakozu arojo HC III vini VI ru 'diyi 'be.
2. 'Ba ma fe robia ma esele 6% robia 'bani otu alataniri alata okori ma azakozu ecozu azo ma omgbo omvizu dika 'dini ecozu robia 'bani ayu kala alata ma azakozuri omvizu.

⁸ Ibid 4

⁹ Gazeti edri ayiani vini mvani: osisia paliamentiniri. Paliamenti Uganda niri tualu amuti edri ayiani, odekuani vini mva ni ri ma azakopi kaniku'bani omve Partnership for Maternal, New Born and Child Health ruri 'be.

¹⁰ Ibid peji 26-a

¹¹ Ibid 10

¹² Kokobi egata fepi manifesto okuni drice'ba peza eli 2016 si ri ma drileari'osisia engazu grupu 'bani omve Women's Democracy Network–Uganda Chapter ruri vi mba susi, eli 2015 si.e.

3. 'Ba ma 'ba okpo geri anzi isuzu esesele 'diyi ma esele ndundu edrizu ecozu edri oku veleri 'bazu cika vini anzi isuzu esesele¹³. Amuti politiki ni 'diyi ma otuki ti amuti e'yo oku vele 'diyi ma azakopi ekile dini ma drile le vini e'yo a'bi-a 'diyi ma drile le 'diyi 'be ecozu ojata ejizu dika okuni ecozu azakoza alatani 'diyi isuzu.
4. 'Ba ma edri alata'ba ma musara ecozu alata 'ba okuru vini agupi ru 'diyi ma kalafe edrizu tutuni cialo-asi dika amani ecozu alata'ba avizu Uganda-arisi amve ku; Oku leki ayota mgboni ecozu e'yo musara alata'baniri otuzu robiani kari ma aleari vusi¹⁴.
5. 'Ba ma 'ba okpo azakoza fezu anzi oderu 'diyini kala alatanirisi, ecozu anzi isuzu anzi oderu 'diyi ma eseleari omvizu vini anzi ofuza ma omgbo omvizu indi.
6. Okalamvu alataniri ma otu otuta ecozu 'ba ma egata vini 'yeta ojazu, okuni ani ecozu okpo isuzu egata fezu e'yo yima edri ma dria 'diyisi indi.
7. 'Ba ma ofu azita vini ayota aco atrizu agupi pima eselea oku 'be ecozu oku atizu azita ekile edri alatararu aku veleri ma dria, azakoza edrini ri ma dria ekile azita aku sizu vini aku erezu ri le; Azita ezata ali o'bazani 'diyi le, vini azita ngiringiri aku eselesiri atripiri be.
8. 'Ba ma otu otuta ecozu okuni embata kililiri fezu eyini ecozu robia isuzu yisi dika yini ecozu adriza kilili alata vele 'diyi ma vuti obizu cika.
9. Le okalamvu alataniri ma otu otuta kililiri embata fezu ayia ma edri ma dria geri amburu nisi tuni ecozu agupi oruzu oku yivele 'diyi atizu.

¹³ Ibid peji 26
¹⁴ Ibid peji 26-a

E'YO OKPORU

2

DRIWALA OKU VELE ANGU VINI AFA MA DRIA 'DIYI

"Mavele agupi fe angu mani ebi nyaka ezozu aku amaveleri niri 'ba azini sendesi. Tamu 'disi, mavele mva 'yeni obeta ku a'dusiku ma o'bi alifu iri (2000) sukulu ni ai ri isuzu ti. Aku mani osizuria, mavele angu yo a'dusiku ma okuni. Aka andra ovu angu 'be ma ati vele akua, ma te nyaka ezo mavele anzini dika ma te alioko ni ma tamba ozizaru. Ma omi eza 'di sawa 'disi ira"...Oku, Aroi sub-county-a, Arua district-a¹⁵

E'yo angu veleri driwala okuni risi okporu. Eri 'dile a'dusiku Uganda-a, kari'ba eyi tuni afa isu angu aleasi. Nyaka, yi, odu vini aro nyakuari. O'bi ma milea, 'ba angu 'be 'diyi okporu, kala politikiani ria si vini enjitasi indi¹⁶. Ani mi isu kini opendu oku ma rua kala nyaku veleria ri ni lonyi vini geriko afa isuzu 'diyi ma drileba omvi dika yima pari o'bi eselea, kala robia isuzuria vini politikia 'diyi yi omvi saaru.

¹⁵ Ibid peji 27-a
¹⁶ Ibid 11 peji 30

Ka ovu wudrukurusi vini Africa siria, Uganda ti dri kokobi iri driwala oku vele angu ma dria 'diyi atipi 'diyi ma dria ra, 'diyi ma eselea azita opendu geri ndundusi oku ma ruari atripi, ogara'ba tisi Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW¹⁷) azini kokobi driwala atipi 'ba drian vini okuni Africa-a, ogara'ba tisi Protocol to the African Charter on Human and People's Rights, on the Rights of Women ('bani vini omve Maputo Protocol ruri i).

Amuti CEDAW ruri le tuni driwala oku cialo-a 'diyi veleri ma azako i. Aita 'di ma kala 14 ri le amuti politikini 'diyi ma egaki e'yo oku cialo-a 'diyi ma dria ecozu yi atizu afa isuzu yima aku atizu, vini azi yini nga robia ejizu karini pirinaru 'diyi, vini geri ci ri ayuzu oku cialo-a 'diyi atizu trotro aita 'dini le ri le. Aita ma kala 'di le vini amuti politikini 'diyi ma asi opendu oku cialo-a 'diyi ma ruari si, yini ecozu zota isuzu trotro agupi le angu zopi zo-zo 'diyi ma alea.

Aita kari ndunduni dri tizu Maputo-a ri le amuti politiki ni 'diyi ma atriki opendu oku ma rua 'diyi woro. Ati driwala oku agupia 'diyini afa yisini isuzu vini ayuzu yini lerile. Aita 'di le awizi, oku deza vini oku aco 'be 'diyi ati geri ndusi. Le vini amuti politiki ni 'diyi ma fe ageyi tema oku alioru 'diyini vini oku aku ma drile ru 'diyini tualu oku 'bani oya kala 'diyi 'be vini yi atizu ecozu a-azu edri cika ni ma alea kala aco velerisi, robia ndazurisi vini a-ata o'bi ma eselea risi.

Azita amburu Uganda ni ri ni driwala okuni angu ma driari ati indi. Azita ma kala 21 kini 'ba woro yi alurile azita ma drilea kala politiki nirisi, robia nirisi, a-ata o'bi eselea risi vini e'yo a'bini 'diyisi dika kini azitani nga 'ba dria ma ageyi te alurile. Azita amburi kini vini 'ba ngani 'ba azi ope kala e'yo erini ovu okuni kaniku agupinirisi ku dika fe pali-yamenti ni azi, azita agupi vini oku 'dupi trottrori edezu.

Azita Ugandani ambururi ni driwala fe 'ba alu alu afa 'berini ra dika 'ba ka le afa 'da 'du afa-ei vusi ecekokoru ra, le 'bama ofe eri kililru erini ecozu orodriini isuzu. Azita Ugandani ambururi ati e'yo agupi vini okuni ovuzu trotro aku yiveleri ma alea, le ma isuki iritro drileba egata fezu yima aku ma azakozu ri trottroru. Azita ambururi ni vini driwala fe awizini yima agupi ma afa ma tambazu vini ayuzu dika anzi ma tambazu indi.

Azita Ugandani ambururi ati driwala okuni enjita isuzu vini 'bani yi 'duzu e'yo worosi trotro agupi 'be kala politikia risi, robia isuza vusi vini a-ata o'bi eselearisi. 'Da ma drilea, azita ambururi ati driwala 'ba drian e'yo yini le oni engazu gamete ma kala ciri vusi 'diyi isuzu e'yo kokoru, tualu driwala azita ayuzuri 'be vini koti Ugandani 'diyini e'yo erizu kari'ba ma tia mbeleru vini mgboru.

Uganda-a andrusi, angu oku ma rusi 'diyi ma esele lu 27%¹⁸. Oku ma esele 70% ni tro ovuzu amvu-azi ngaria ti, oku ma esele yivele anyo ma orodri isupi ku 'diyi ma esele 20%¹⁹. 'Ba ma kalafe amvu-azi ngapi ndeni 'diyi okuni te kalafe azi drisi 'diyi ngapi 'diyi agupini. Oku ma esele 80.5% yi aku drile ni dika yi yima aku ati amvu azi si 'ba ka o'bi agupi ma esele

17 Ibid 11 peji 19

18 Ibid 11 peji 19

19 Ine kokobi oko National Development Plan ru 'bani si mba nasi, eli 2015 siri, pegi 69

67.5% aku drile ru 'diyi 'be²⁰. Te nyaka efupi engazu angu okuvele 'diyi ma alea ri ma ombgo ma esele 17% were aga nyaka efupi angu agupini 'diyi ma alea kaniku ata angu nyaka ezozu akuru 'diyi ma alea ri ra²¹.

Azita Uganda nirini driwala fezu agupini vini okuni angu ma dria vini afa ma dria trotro de openi 'ba aku 'be 'diyi aku koko 'diyi 'be kala ku ti, e'yo karakara ebiki azita 'diyi ma azi eza ra-ra. Okori, azita ekila yi ra a'dusiku 'ba azita a'bini vini kari ni 'diyi ayu tualuru, dika azita amburu Ugandaniri ni ece tualu azita angu ma dria ri 'be ri le, 'ba isu kini azita iri 'diyi yi eti amba amba, dika azita kari ni ri fini sawa ndepi 'diyisi e'yo 'diyi ma alea ecozu ngiringiri 'diyi atrizu trotro azita amburu Ugandaniri ni leri le ku. Azita karini 'diyi vini eca ewaru e'yo azi 'diyisi indi, ani-ako azita ma driarisi azini anyo azakozu isuzu azita ma alea risi. Okpo-ako kala azitani ri ma alea, tuni angu cialoru 'diyi ma alea 'diyi fe azita ma vuti obiza ni eca ewaru.

Edri oku vele 'diyi, yima aku ni vini edri kari ni 'diyi so woro pa angu ma dria. Oku ni nyaka vini ija ma e'yo de akua nirisi, eri orodriru driwala okuni angu ma dria ri 'diyi ma ageyi tezu, otuuzu vini tambazu indi. 'Ba ka driwala okuni angu ma dria ri ati, eri nga afa okuni ofu amvu-a 'diyi ma omgbo edri angiri, dika 'dini nga fe alata vini edri aku eseleasi ri ni eca cika.

Driwala anguni vini afani 'diyi ma dria, oku le:

1. 'Ba ma otu azita vini otuta ecozu okuni okpo fezu angu vini afa akuni 'diyi ma dria trotro agupi 'be, azita o'di angu ma driari, eli 2013 si ri ni 'yo rile.
2. Drinia, le 'bama ti dri kokobi aku sizu vini asuzu, eli 2009 si 'yopi kini 'ba yi 'dupi 'bo kaniku a-api tualu agupi vini oku le 'diyi ma otuki otuta geri yini ecozu yivele afa awazu yima eselea sawa ereta veleria ri, erini ecozu ecazu azitaru.
3. 'Ba ma e'do acalaka robia okuzu angu jezu, okuni ecozu angu yisiri isuzu vini ayuzu yima asini leri le indi.
4. 'Ba ma ayu amuti e'yo a'bi-a 'diyini 'diyi embata fezu azita angu ma dria ('bani oturari) (eli 2010) ecozu e'yo okuni ecazu angu ma e'iru ri ma azakozu indi.
5. 'Ba ma ede azita ecozu awizi ni ageyi tema fezu 'ba lepi yima angu 'du yivusi tuni agupi ma 'ba vini yima 'ba vusi.

20 Ibid 3 oruleru

21 Ibid 3 oruleru

OKU VINI ONITA

Driwala onitaniri azitaru ti ecita kari ndunduni driwala e'yo robiani, a-ata o'bi eselea rini vini e'yo a'bia 'diyiniri atipi ogara'ba tisi International Convention on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) ruri, ti ecita driwala anziniri ma dria, ogara'ba tisi Convention on the Rights of the Child (CRC) ruri, azita Africa ni driwala 'ba adani niri atipi, ogara'ba tisi African Charter on Human and Peoples' Rights (ACHPR) ruri azini azita Africani driwala anzi ma edri muke kaniku African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC) ru ri be.

Uganda ebi ru-kuza isu wudrukuraa, Africa-a vini kari ndundu ma eselea azita ndundu onita atipi 'diyisi. Otuta onita atipi ekile onita 'ba mbapi 'bo 'diyini, ogara'ba tisi Functional Adult Literacy ru, onita pirinaru premaria, Universal Primary Education (UPE) ru, onita pirinaru sinia 'diyi ebi 'ye muke eli agapi 'diyi ma alea- drinia, anzi fipi sukulua 'diyi ma kalafe ebi i-edri angiri kari ma aleasi woro, tuni ezoanzi vini anzi engazu aku alioru 'diyi ma alea 'diyi isu orodrine ni²².

²² Ibid 3 oruleru

Le 'bama fe awa'difo gameteni erini azita anzi nyiri ma zota atipiri ejirisi, a'dusiku fe anzi ma kalafe fipi sukulua ri tu engazu 289,862, eli 2011 si cazu 345,295, eli 2012 si²³. 'Da ma dria, le 'bama fe awa'difo gamete ni erini otuta onita pirinaru premariari e'dozu eli 1997 si risi. Otuta UPE ni ri edri anzi fipi sukulua engazu aku alioru 'diyi ma alea 'diyi ma kalafe engazu 8,089,000, eli 2011 si cazu 8,220,000, eli 2012 si²⁴. Otuta 'di omvini lu alio ma omgbo a'dule ku, te edri ezoanzi ma kalafe onita isupi 'diyi, anzini ani agazu cika dika 'bani sukulu sizu cika.

Ka ca onita siniarisi, ezoanzi fi'ba sukulua 'diyi ma kalafe edri l engazu 635,527 eli 2013 si cazu 665,406 eli 2014 si 'ba ka o'bi agupianzi 727,212 fi'ba eli 2013 si cazu 709,140 eli 2014²⁵ si 'diyisi. Ani, onita pininaru sinia ri fe ezoanzi sukulu gamete ni 'diyi ma alea 'diyi edriki yi edri yi e'dozu esele 43% eli 2007 si cazu esele 45% eli 2011 si te eli 2014 si, ezoanzi ma kalafe fi'ba sukulua ri omvi i-ra (agupianzi 46,066 o'bi l ezoanzi 21,885 si)²⁶. Ezoanzi ma kalafe sinia towi depi ra 'diyi tu vini engazu esele 43%, eli 2000 si cazu esele 47.7% eli 2011 si²⁷.

Kala onita tojarini vini afa edele drisi kaniku Business, Technical Vocation Education and Training (BTVET) ru ria: Ezoanzi onita BTVET ni ri lapi 'diyi ma kalafe tu engazu 1,463 eli 2000 si, cazu 12,039 eli 2011 si te 'ba ka o'bi kalafe si, ezoanzi ma esele 'di lu 14% 'ba ka o'bi agupianzi ma esele onita 'di isu'ba 86% rurisi, agupianzi 2,856 male vini ezoanzi 449 'bani anzi laz u alu-alu eli 2013 sirisi²⁸. Ezoanzi fipi sukulu em'ba'ba premaria 'diyiniri embapi 'diyi ma alea ri tu engazu 6,594 eli 2000 si cazu 10,086 eli 2011²⁹ si. Kala yunivasti niria: azita 'bani ezoanzi ni poyinti edrizu 1.5 risi, ezoanzi fipi yunivasti-a 'diyi ma kalafe tu 13,337 eli 2000 si cazu 42,733 eli 2011 si³⁰.

E'yo muke 'bani ola 'diyi ma kala, e'yo acipi muke ku 'diyi vini ci dika ecoki okpo gameteni 'ba onita dria 'diyi eza ra 'ba ka azaniko sawa 'disi kuria. Osisia ndundu ebi e'yo onita ni i-ezazuri osi va ondata ndundu vusi. Ekile UWEZO le (eli 2014si), dika ondata okalamvu onitani vini avitani ri ni onda tualu amuti Stromme Foundation ni, Save the Children ni, UNICEF ni vini UNHCR ni (eli 2014si) ³¹ 'diyi le.

²³ Osisia aliaru Economic and Social Rights Advocacy (ESRA) ruri, Kalafe ma kala: Ama eco onita orodriruni isu Uganda-a ngoniru? (Osisia engazu amuti driwala a-ata o'bi eselea vini robia niri 'be (Mba mudrini alu, mba o'du 3, eli 2014, peji 3).

²⁴ Ibid 6 peji 8-a

²⁵ Ibid 6 peji 9-a

²⁶ Ibid 11 oruleru

²⁷ Ibid 11 oruleru peji 7-a

²⁸ Ibid 11 oruleru peji 7-a

²⁹ Ine oruleru

³⁰ Ine oruleru noti 17

³¹ Ine oruleru

Te, orodri gamete ni eji otuta vini azita ndundu 'diyisi 'diyi koni anzi cialo-asi 'diyi ma aza tu ku, atapi cialo-a 'diyini egazu kini onita eri robia ezazanirisi. E'yo azi otuta UPE niri ezapi 'diyi ma eselea, anzi sukulu kupi aga 'diyi ma kalafe tu saaru tuni cialo ma aleasi, eri 'dini e'yo emba'bani acizu anzi embazu kurisi, onita ni ani ecazu yini efikoko³².

Ondata ece kini anzi sukulu kupi aga 'diyi robia isu were ambasi dika yivele anzi isuni drozi onita kililiriku³³. Andrusi, anzi cialo-a fipi premaria pirinaru 'diyi ma esele 88.8% yi agupianzini dika esele 82.3% yi ezoanzini. Eli 2000 si vini 2014 si, anzi fipi sukulua 'diyi ma kalafe edri I esele 97.2% ni, ezoanzini vini esele 96.3% agupianzi ni³⁴. Otuta UPE nirini tro onita otuzu cika Uganda-a ra ti, anzi sukulu depi 'diyi ma kalafe lu esele 54% ('da ma eselea 'ba kilasi aluri lapi dika 'diyi 'be)³⁵. Ezoanzi yi sukulu ku yini anzi isu driorurisi (esele 34%), alio ma e'yosi (esele 28%) azini ali o'bazasi (11%)³⁶. 'Ba ka o'bi agupianzi pima eselea ezoanzi 'be, anzi obeta asizu kilasi aziria ri ripi eli 2010 si 'diyi ma esele agupianzi ruri 55% dika ezoanzi ma esele 42%, dika eli 2013 si, ezoanzi ma esele 59.7%, ezoanzi ma esele 53.7%³⁷.

Drimala anzi veleri kini eri drimala anzini onita pirinaru, mukeri isuzu azitani lerile. 'Ba dria ma drimala onita isuzu ecozu embata isuzu, drozi azi ngazu ecozu yi atizu robia isuzu, angu ezozu vini drimala yivele 'ba ada niri vazuu tualu 'ba azi 'diyi vele 'diyi 'be.³⁸

Onita dria, oku Uganda ni 'diyi le:

1. 'Ba ma fe embata sukulu anzini e'yo agupini oku 'be 'diyi ma dria, yini ecozu anzi isuzu driori atrizu tualu anzi ofuza ozizaruri 'be.
2. 'Ba ma 'ba azita okporuni 'ba anzini candi fepi sukulua geri yi obizu lazu okposi vini yi cozu onzi onzirisi.
3. Okalamvu onitaniri ma ede azita vini otuta embata fezu atapini vini o'bini ecozu yima egata onita ezoanziniri ma dria ri ojazu.
4. 'Ba ma edri azakoza 'bani fe sukuluni ekile jo kilasi ru 'diyi le, mesa le, kiti le, anzini ecozu rizu anzi 3, mesa 1 ma tia. Pari ezoanzini yi ojazu sawa yini mba ayuzuria ri ma ovu otuta jo were sizuri ma alea indi.
5. 'Ba ma fe anzi sukulua 'diyini nyaka etusi ra ecozu anzi sukulu kupi abirisi 'diyi ma kalafe omvizi vini yi atizu agazu cika..

32 Ibid 6 peji 4-a

33 Ibid 11peji 14-a

34 Ibid 15 peji 14-a

35 Ibid 11 peji 14-a

36 Ibid 11 oruleru

37 Ibid 11 oruleru

38 Ibid 11 oruleru

6. 'Ba ma edri atita tuni ezoanzi vini oku anzi lepi onita sayansini 'diyi 'yepi 'diyiniiri.

7. Okalamvu azi gameteni 'diyi ma drileru vini emba'ba sipi azia ri ni emba'ba okuru 'diyi atizu azisi.

8. 'Ba ma si azita vini otuta ecozu ezoanzi atizu yini tezu sukulua dika azita 'di ma nga azi Ugandasi woro.

9. 'Ba ma ede otuta ecozu emba'ba ma musara edrizu dika musara emba'ba sukulu re 'diyi ma alea 'diyi vuri edrizu indi.

10. 'Ba ma ede azita dika 'ba ma obi vutini ecozu ezoanzi anzi isu'ba sukuluasi 'diyi atizu dri edazu sukulua.

ATITA OKUNI ECOZU AFA ISUZU YISIRI

Uganda ebi o'bi alio omvizu, kari ma alea woro, alio omvi I esele 56% si 'ba ka 'ba Uganda-a 'diyi ma kalafe eli 1992 siri ayu ria, cazu esele 24.5%, eli 2009 si 2009³⁹. Alio ebi tuni i-omvi angu tupi 'bo 'diyi ma aleasi. Muke 'di ma talasi, 'ba alioru 'diyi ma kalafe edri vini I ra. Alio angu cialo-a 'diyi ma alea ri nga kiri angiri, angu 'diyi vini akuru 'ba Uganda-a 'diyi ma esele 84% ni aku sizu 'diyi, dika 'ba 'diyi ma kalafe ambu ndeni ri okuni. 'Ba cialo-a 'diyi ma esele 27%—agupini, oku vini anzi milioni 8- yi 'ba 'bani omve alioiru 'diyi. Oku yi tuni anyo alioni i-dezu kuri ama ni. Yima kalafe angiri ri lani sukulu ku dika yi azi efikokoru 'diyi nga kaniku azi 'bani yi ofezu ku 'diyi nga tuni ni.

Uganda-a 'dia, amvu azi eri geri robia isuzu ndeniri I, oku ma esele 83% yi amvu azi nga, te oku 'diyi ma eselea, 25.5% ma okpo angu yini amvu 'yazuri ma dria ni dika esele 7% yi angu yini ayu 'diyi ma ei'ni. E'yo 'disi, oku econi amvu 'ya angiri ku. Oku econi vini mari e'du engazu amuti kaniku ero robia tambapi 'diyi vusi ku a'dusiku yima dria afa yisini yo. Ani, oku alioru 'diyi ndeki agupi ma

kalafe Uganda-a 'dia ra⁴⁰. Okuni ovu angu ma ei'ni kurisi, econi afa ofu amvu-azisi angiri ku, dika econi orodrini isu angiri ku. 'Da ma dria, oku ma kalafe ndepi 'diyini ovu angu yisini kokorisi, ka ori kaniku afa ayuzaru amvuni 'diyi isu engazu gamete ma otuta National Agricultural Advisory Services (NAADS) le ri vu ra ti, econi aku ma azako ecazu ani cika ku.

Oku ma drileba azi ndundusi were. 'Ba agupini robia ofe oku veleri ma omgbosi pale iri, ka tro azi aluri nga ti. Oku azi 'bani yi ofezu ofe dika amvu azi ru ku 'diyi ngapi 'diyi ma ma esele alu, agupi na ma alea.

Otuta gamete ni lezu kari Ugandaniri ezozu kaniku National Development Plan II ri ma alea, odu vini oli ci, e'yo 'bani Ugandani onezu vini oni aje 'be 'diyi ovazu 'diyi okporu. Zota ma kala 'diyi woro orodriru okuni te yini ecozu afa yisini isuzu kani, agupi yi azi 'diyi ma alea ndeni. Oku ma o'duko ni ovu yo ri si, 'ba azi ecopi yima e'yo edripi 'bani ecozu agbatara gbazu drinia ni yo, ani, oku isuni okpo kala zota veleria ku.

E'yo okuni ecozu afa isuzu yisiri ma dria, oku le:

E'yo robia tambazu ero ma alea, mari 'duta vini robia isuza ma dria:

1. 'Ba ma oja geri ero ni azi ngazu 'diyi, okuni ecozu orodrini isuzu trotro agupi le, e'dozu mari aizasi, cazu azakoza ndundu ero ni fe 'diyi si. Oku tojari 'yepi 'diyi ma ai lu mari tojari yivele 'diyi ma omgbo edrizu ovuni e'dozu ku. Ondata ebi ece kini oku mari 'dupi 'diyi mari ofe muke saaru aga agupi ra⁴¹.
2. Gamete ma ati kari'ba, tuni oku, tojari vini azi zota ejipi 'diyi e'dozu, ecozu atita isuzu yima edri 'bazu cika vini orodri isuzu tojari ma kala o'di 'diyi ma alea indi.
3. 'Ba ma ati oku afa edepi drisi vini oni ajeru 'diyi ovapi'diyi, yini ecozu yivele tojari otuzu.

Kala amvu-azi vuria:

1. 'Ba ma ogo amuti ambu andra drio 'ba azi esele alu ri ngapi 'diyi ecipi 'diyi, te 'ba ma 'ba egata e'yo ewu andrusiri ni 'diyi alenia indi, ecozu aje nzezu kililiru vini ondua kililiri fezu 'ba amvu azi ngapi 'diyini ecozu alio drozu angu cialoru, amvu azini ovuzu angiri ndeni 'diyi ma alea⁴²; geri okuni ecozu azi ngazu vini orodri isuzu amuti 'dile 'diyi ma alea indi.
2. 'Ba ma edri orodri geri 'bani nyaka edezu 'diyi ma aleari- 'ba ma 'ba okpo nezu kini oku nyaka ezo'ba 'diyi ma kalafeni si va dika oku ma kalafe azi ngapi pari 'bani nyaka amvua 'diyi ma orodri edrizu 'diyi ni tu oru.
3. 'Ba ma ati oku vini oku aku drile ru 'diyi afa amvu-azi ngazu aje 'be were 'diyi isuzu, yini ecozu tuzu e'dozu afa amvua 'diyi ma omgbo edrizu vini ecozu afa 'bani le cu-a 'diyi ofuzu geri o'di vini iwa kokoru 'diyisi.

⁴⁰ Kokobi IFAD ni: 'Ba cialo-a 'diyi atizu alio odrozu Uganda-a ('ba eco isu www.ifad.org/operations/projects/regions-a)

⁴¹ Ine oruleru

⁴² Ibid 11 peji 31

³⁹ Ibid 6, peji 29

4. 'Ba ma ede otuta, otita robiani vini otuta okpo 'bazu geri o'di amvu-azi ngazu 'diyi ma ale aria, ecozu azi njiza okuni nga 'diyi ma omgbo omvizu vini drileba fezu okuni ecozu azi ngazu trotro agupi le, egata amuti Africa ni kaniku 'bani omve African Union ruri ni fe amvu azi ma dria rile, ecozu okpo fezu okuni afa isuzu trotro agupile.

Kala ageyi temani vini ojata e'yo robiani ri ma dria 'diyi:

1. 'Ba ma edri azakoma 'bani robia 'bazu 'bama azakozu drozi 'diyi ecozu 'ba azi yisi 'diyi ngapi 'diyi ma azakozu indi tuni oku yi.
2. 'Ba ma ede azita anzi ma ageyi teza ni azi pari gameteni vini ceniru 'diyi ma alea ri ma dria. 'Dini nga okuni asianzuru fe yini ecozu azi ngazu orata kokoru. Gameteni vini nga orodrini isu indi a'dusiku otuta 'dilerini nga fe azi'ba yi azi nga angiri dika gamete ni ani musoro so alenia angiri.
3. 'Ba ma o'bi anyambolo ma azako kala robia isuzu 'diyi ma aleasi vini politiki-asi indi ecozu geri fezu okuni azakoza isuzu kililiru. Le te oku ma isu azakoma gamete vusi ndeni a'dusiku yi 'ba azoru 'diyi ma ageyi teni, yi anzi ezoni dika yi anzi osini. Te oku ma kalafe angiri ndeni 'diyi alioru, ani econi anzi osi arojoa ku, tuni anyambolo ma e'yosi.
4. 'Ba ma otu otuta robia okuzu ecozu e'yo okuni vini agupini 'diyi ma azakozu kala amvu azi ngazurisi tuni kala afa ofuzu risi, robia 'bazu azi ma alearisi, embata vusi vini cu isuzasi indi.
5. 'Ba ma 'ba otuta ecozu embata aluri fezu okuni tualu agupi be vini azi gamete vele vini 'ba tojari ambu 'diyi e'dopi Uganda-a 'diyini indi.
6. 'Ba ma o'bi ayota ndundu oku ogapi egata fezu e'yo robianiri ma dria 'diyi ojazu ra.
7. 'Ba ma o'bi ayota robia ma dria, edri mukeri ma dria vini ageyi tema okuni vini agupini ri ma dria 'diyi ma ale nya dika ecozu e'yo andra acipi onzi 'diyi ojazu cika.

Kala o'du vini oli ayuzaruri ma dria:

1. 'Ba ma oja azita fepi 'bani 'ba alu ofezu angu odu 'beriniri, 'bani ecozu e'dozu familia kaniku enyati ofezu tualuru dika 'ba ma 'ba robia azi kala ecozu angu nduni isuzu 'ba angu odu 'beri kupi 'diyini, tuni oku vini anzini.
2. 'Ba ma 'ba okpo ecozu oku oruzu azi ndazu azi-pari odu vini oli ayuzaruri ni 'diyi ma alea, ekile kala jo sizuria, geriko edezuria, o'du onzezuria vini cuma eduzuria indi.
3. 'Ba ma ati ezoanzi vini oku onita sayansiniri lepi 'diyi onita odu vini oli ayuzaruri ni ri isuzu vini atita isuzu onita nderi isuzu otita oku ma e'yo egazu e'yo dria ma alea kaniku Affirmative Action ru risii.

E'YO OKPORU

5

OKU, POLITIKI VINI E'YO ETI LIZA

Gamete 'bani peperu econi kari'ba ma dri ce kililiku, kaki eco 'ba dria ma egata isu kala politikini vini zotanirisi kuria. Gamete 'bani pelepe 'diyini ecozu afa fezu kari'ba yini drice 'diyini, le ma isuki egata engazu kala ndundu ma alea, egata yivuri ma ama e'yo oku ni vini agupi ni 'diyi trotro kala dricezani ria vini zotaniria. (Beijing platform for Action para.18).

Okuni fizu politikia vini yima egata fezu, ovuni lu orodruru okuni a'dule ku te zotani vini driceza mgborurini indi. Kari Ugandaniri ti dri kokobi ndundu ma dria wudrukurua, Africa ma kala ndundu 'diyi ma alea dika azita vini ayota kari ni 'diyi ma aleasi, okpo fezu okuni azi ngazu pari drice'ba ni 'diyi ma alea indi. 'Diyi ma eselea; Ti ecita opendu oku ma rua geri driasiri ogapiri, kaniku International Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against women (CEDAW), amuti kari ecipi wudrukurua ageyi tema ni kaniku United Nations Security Council Resolution (UNSCR), 1325, otuta Beijing Platform of Action ru ri azini Otuta lezu zota egizu geri ndundusi ewu o'diri ma alea kaniku Millennium Development Goals (MDG) esele 1 vini 3. Kala Africa niria, gamete otu otuta ceniru Africa-a okpo fepi 'ba yini kaniku

African Charter on Human and People's Right vini enjita Maputo-a kaniku Maputo Protocol ava 'bapi driwala oku Africa-a 'diyini ri ma driari. Kala kari vuria, ayota 'bani e'yo okuni vini agupini 'diyi ma dria kari Uganda niri ma alea driaru kaniku National Gender policy, Otuta e'yo okuni vini agupini 'diyi ma azakopi kari-a kaniku National Gender Action Plan, azita driceza vini zota ma awata atipi kari ma alea kaniku Decentralization Act, driceza isupi engazu azita amburu karini ri ma kala e'yo ecepi otuta karini vini geriko karini zozuri ma alea tualu otuta Affirmative Action ruri be. Otuta vini azita wudrukurusi, Africasi vini karisi 'diyi woro orodriru driwala oku veleri ma tambazu vini otuzu, tuni kala yini ecozu 'ba ma dricezu vini driceza mgboruri vusi.

Azita kari Ugandani amburu eli 1995 siri ma kala; 32(1), 33(2), 22(3), 33(4), 33(5), 78 (1) (b) ati otuta gameteni ayota ndundu ayuzu 'ba 'bani oya kala 'diyi ma azakozu ra dika ai paliyamenti ni azita 'bazu 'ba ekile oku le, 'ba ode le, 'ba acopira 'diyi le vini azi'ba le 'diyi atizu. Azita 'di ma kala 'diyisi, gamete si ayota gamete elelerurini ecozu okuni pari fezu alu, memba na ma eselea, ezoanzi vini okuanzi fipi sukulu oruleru 'diyi ma alea 'diyini poyinti edriu 1.5 yini isu obeta ambururi ma alea 'diyi ma dria vini okuni pari fezu alu paliyamenti-a distrikiti vusi. Ayota drice'ba peza atipi kaniku Electoral Commission Act 'bani si eli 1997si ri ati e'yo 'bani oku pezu esele ndundusi, ayota amuti politikini 'diyi atipi, 'bani si eli 2005 si ri, ayota 'ba gazeti vini e'yo eceza ndundu osipi 'diyini ri azini ayota e'yo eceza 'bani eri bilesi vini ne milesi 'diyi niri oga e'yo 'bani oku lepi patupi pari driceza veleria 'diyi ma ru ezazu ra. Azita 'diyi woro oku oruzu ecozu o'bi ma dricezu kala politikiniria.⁴³

E'dozi 1986, ondata ebi ece kini oku fipi politikia 'diyi ma kalafe ni turia okposi. Paliyamenti 6 (eli 1996–2001) si, distrikiti Uganda-a 'diyi andra 39 dika oku paliyamenti-a 'diyi ani andra 39 memba paliyamentini 'diyiru. Paliamenti 7 (eli 2001–2006) si ri ma alea, Uganda si distrikiti 17, opolo 'diyi ma dria, oku ma kalafe paliyamenti-ari tu ani cazu 56⁴⁴. Uganda ma Paliyamenti 8 siri ma alea memba kari'ba ma paria 'diyi ma kalafe ca 217, 'diyi ma eselea, 10 yi engazu Uganda People's Defense Forces-a, 5 yi 'ba ode ma paria, 5 yi 'ba acoza 'diyi ma paria, 5 yi azi'ba ma paria, 13 yi 'ba 'bani pele ku te yima azi gamete-a ri njiza 'diyini. Memba paliyamenti-a 'diyi ma eselea, 99 yi andra okuni, 'diyi ma eselea, oku 79 yi distrikiti ndundu ma paria, 14 yi oku 'bani ope ope 'diyi dika 6 'diyi oku ma esele ndundu ma paria. Ifini kini oku ma esele paliyamenti 8 ruri ma aleari 31%⁴⁵.

'Bani distrikiti o'di si eli 2010 sirisi, paliyamenti Ugandani 9 ri ma kalafe tu cazu 375, dika 'diyi ma eselea, memba 129 (34.4%) yi okuni. Te kalafe 'di nga kiri ele 'ba ka o'bi aita Africani drice'ba pezu vini driceza kililiruri atipi kaniku 'bani omve African Charter on Democracy, Elections and Governance ru ri ma alea. Oku abala 'bapi agupi 'be 'diyi ma kalafe tu engazu 16,

43 Ibid 11 peji 31

44 Drice'ba okuru East Africa-a, 'bani ava 'bazu Uganda ma driari- Osisia ataza Rebecca Kadaga, Paliyamenti Ugandaniri ma ti ru ri ni la ti ecita minista okuru kari Common wealth ma pala 'diyiniria Dhaka-a, 'di Bangladesh-a (Mba o'du 17 si cazu 19 si mba aziasi eli 2013 si)

45 Ine oruleru

eli 2006 si cazu 11 eli 2011 si; dika oku 129 ma eselea, oku paliyamenti-a 112 'diyi distrikiti yivele 'diyi ma paria e'yo 'bani lezu 'ba dria ma egata ma fi paliyamenti-a indi risi. 'Di ece kini oku econi nga kiri abala 'ba agupi 'be azitanilerile ku⁴⁶.

E'yo okuni ofizu vini yima o'duko engazu amuti politikini 'diyi ma alea ri nga e'yoru a'dusiku oku amuti 'diyi ma drice'ba 'diyi ma kalafe were saaru. Agupi yi tuni amuti politiki ni 'diyi ma driceni. Amuti ndundu ni tro oku ma kalafe yini le 'diyi ni ra ti, (NRM 30%, FDC 40%), e'yo l'yepiri ovuni 'dale ku. Ecetasi NRM-a, oku drice'baru 'diyi lu 5 (25%), oku 20 ma paria kala drice'bani NEC ruri ma alea⁴⁷.

E'yo 'bani lezu gamete ma ega 'ba ma esele ndundu 'diyi ma e'yo indiri ayota gamete eleru (eli 1997 si) ri ma alea ci dika kini kansol gamete elelru 'diyini 'diyi ma alea, oku ma ovu alu, agupi 3 ma kala ci. Kini kansol distrikiti ni ri ma alea, oku ma esele ma ovu 30%, te ka ca drice'ba distrikitini 'diyi vu, (Ogua-ie yi, sipika yi azini Gamete ma drile distrikiti-a kaniku CAO), oku ma kalafe were saaru. Ecetasi, kalulu eli 2011 nirisi, ogua-ie distrikitini 112 'diyi ma eselea, okuru 'diyiru 2 (1.7%), CAO 112 ma eselea, oku ru 'diyi lu 11 (9%)⁴⁸.

Oku te lepi 'bama dricepi 'diyi ma kalafe angiri ri lakini sukulu ku, yivu robia kampeni ni yo, nikini e'yo politiki ma dria caku kaniku e'yo a'bia 'diyi aikini yini fizu politikia drice'ba ru, kani le ma teki lu akua ma ageyi i. E'yo azi oku ogapi 'diyi ma eselea egata amuti ndundu ma alea oku 'bazu kalari, e'yo ebipi yi 'yepi Uganda-a vule 'diyi, e'yo amuti politikini 'diyini drice'ba pezu mgboru amuti ma alea kuri, azita okpokoko drice'ba peza ma driari, e'yo agupini okuni candi fezu aku eseleasiri, dika alio oku ma eseleari. 'Da ma dria e'yo politikini vini kampeyini Uganda-a 'diyi sawa 'disi 'ba robia 'be 'diyini, ani anyambolo edri l saaru, 'ba ngani azi azitani lerile ku dika 'dini okpo-ako fe okuni ecozu fizu politikia saaru.⁴⁹

Mesa 1: Oku e'yo eti lipi indi amuti DP ni, FDC ni, JEEMA ni, PPP ni vini UPC ni 'diyi ma alea mba azisi eli 2014 si 'diyi 2014⁵⁰

Amuti	Pari	Oku ma kalafe	Esele okuniri	Drice'ba ma kalafe driari	Drice'ba amuti politikini ri ma alea 'diyi
DP	Komiti drice'bani kari ma aleari kaniku National Executive Committee (NEC)	8	18%	44	Agupini

46 Ibid 26

47 Ibid 26

48 Ibid 26

49 Ine oruleru

50 Ti ecita oku politikia 'diyini kaniku Communique on Women in Politics Conference, amuti Forum for Women in Democracy (FOWODE) ni otu mba azia ma mba o'du 22 cazu 23 eli 2014 si, Kampala, Uganda-a. Ine e'yo azi 'diyi 'dia: <http://www.fowode.org/events>

Amuti	Pari	Oku ma kalafe	Esele okuniri	Drice'ba ma kalafe driari	Drice'ba amuti politikini ri ma alea 'diyi
FDC	NEC	34	23%	147	Agupini
JEEMA	NEC	4	21%	19	Agupini
NRM	Komiti drice'bani agaduari kaniku Central Executive Committee (CEC)	7	32%	22	Agupini
PPP	NEC	8	53%	15	Agupini
UPC	NEC	4	21%	19	Agupini

Mesa 1: Engazu: Eceta e'yo agupini vini okuni 'diyi 'bazu trotro amuti politikini 'diyi ma alea Uganda-a, Women's Democracy Network–Uganda Chapter ni 'ye ri; Pegi 5

Oku ma kalafe pari okporu 'bani egata fezu 'diyi ma alea ekile kari ma drile ambu ndeni ri le vini kari ma kala azita ma tambapi rile 'diyi omvi yi angiri 'ba ka o'bi eli agapi 'bo, kari ma drile ma vuti vini pilida karini ambu ndeniri ma vuti pi ni andra ovuzu okuni ri si ria. Andrusi, Presidenti pi iritro ima vuti 'be agupini. Pilida ma drile amburi pi iritro ima vuti 'be, agupini. Minisita 31 ma eselea, oku lu aziri. Minisita ma vuti 47 'diyi ma eselea, okuru 'diyi lu 13.

Tesa 2: Oku azi gamate vele 'diyi ma drile ru 'diyi: Agupi vini oku azi gamete vele 'diyi ma alea 'diyi

Musara ma omgbo	Azi'ba ma kalafe driaruri	% agupiniri	% okuniri
Azi ma drileru (U1)	808	78	22
Azi ma drile ma vuti (U2–U3)	4,180	84	16
Azi'ba yunivasti de'ba 'diyi diploma de'ba 'diyi be (U4–U5)	59,973	72	28
Esele eleleruri (U6–U8)	206,893	65	35
Driaru	271,854	67	33

Engazu: Okalamvu azi gameteni 'diyi awapiri, Kala musara ofezuria ⁵¹

51 Ibid 11 peji 22-a

'Ba azi gameteni distrikitia 'diyi ma drile ru kaniku CAO 112 ma eselea Uganda-a, oku lu 17. 'Ba osisia ma drileru okalamvu ndundu ma drileni 29 'diyi ma eselea Uganda-a, okuru 'diyi lu azia dika yima vuti 29 'diyi ma eselea, okuru 'diyi lu 14. 'Ba ka 'ba pa sopi kari ma paria kari azi 'diyi ma alea kaniku ambasada ru 'diyi 'du, 'ba 126 ma eselea, okuru 'diyi lu 63⁵².

Kala egata fezu ri ma dria, politikini ma dria vini edri o'bi eselea ri ma dria, oku leki:

1. 'Ba ma edri oku ma kalafe drice'ba ru kala politikini 'diyi cazu esele 50% trotro aita Africani drice'ba pezu vini driceza kililiruri atipi kaniku Africa Charter on Democracy, Elections and Governance⁵³ruri ni lerile. Ma 'ye vini i alurile kala Driceza
2. a amuti politikini 'diyi ma alea indi.
3. 'Ba ma oja geri 'bani 'ba pezu kalulusiri dika 'bama isu geriko azi robia isuzu ecozu oku atizu, ani ecozu oku ma kalafe pasopi politikia diyi edrizu beni.
4. 'Ba ma 'ba amuti politikini ni 'diyi ma robia ma esele 50% ri kala ecozu oku atizu ecozu azi ndundu oku atizu 'diyi e'dozu vini ecozu oku atizu azi politikini ni 'diyi ngazu kililiru.
5. 'Ba ma 'ba robia kala ecozu otita otuzu embata fezu okuni tualu agupi 'be, kala iri 'diyini ecozu yi ma esele vini orodri azi ngaza tualuri niri vazu indi⁵⁴.
6. 'Ba ma oja e'yo politikia oku opepi kala 'diyi, 'ba ma fe okuni okpo ecozu egata fezu kala politikiniri ma dria, e'yo o'bi ma azakozu 'diyi ma dria vini e'yo yisi 'diyi ma dria ri ma ovu mgboru dika ma asi e'yo oku elopi 'diyisi trotro azita amburu ri ma kala lepi 'bama 'ye okuni e'yo trotro agupi le dika grupu 'bani oya kala 'diyi 'be, 'bani omve national objectives and principles of state policy on gender balance and fair representation of marginalized groups' ru ri ma esele (VI) ni 'ecerile'.⁵⁵
7. 'Ba ma edri robia 'bani fe okalamvu e'yo agupini vini okuni, azini vini zota veleri ni ri esele 5% si, tuzu drile, robia ma otuta karini ri ma alea, ecozu otuta agupi vini oku ma azakopi e'yo robiani vini politikini ni 'diyisi 'diyi edrizu⁵⁶.

Asitani

E'yo 'di ma ti opizu, ale ece dika kini manifesto okuvele 'di ni nga oku ati ecozu e'yo okuni 'diyi ma azakozu kala politikini ri vini egata feza kala ayota ndundu vuria indi. Gamete 'bani peperu econi kari'ba ma dri ce kililiku, kaki eco 'ba dria ma egata isu kala politikini vini zotanisiri kuria. Gamete 'bani pelepe 'diyini ecozu afa fezu kari'ba yini drice 'diyini, le ma isuki egata engazu kala ndundu ma alea, egata yivuri ma ama e'yo oku ni vini agupi ni 'diyi trotro kala dricezaniria vini zotania.

52 Ripoti FOWODE ni si Oku egata fepi indi 'diyi mba mudrisi, eli 2013, peji 14

53 Uhuru okuveleri ecani nga ku, osisia engazu Jacqueline Asimwe azi ngapi gazette Observer niri ma alea, mba mudrisi, eli 2013.

54 Ine aita Africani drice'ba pezu vini driceza kililiruri atipi kaniku African Charter on Democracy, Elections and Governance (2004) ni ri ma kala 2 (11) vini aita ada ada e'yo okuni vini agupini e'yo dria 'yezu trotro kaniku Solemn Declaration on Gender Equality (engazu AU-a mba azirisi, eli 2004), tualu Ayota e'yo agupi pini oku 'be ti ecita kari Africa 'diyini dri tizu tualuri ma esele 1(3) amvi kokobi 'bani omve AU 50/50 Gender Parity Principle ruri.

55 Ibid 11 peji 38

56 Ibid 11 peji 39

*“Oku ka yima o'duko enga egata fezu e'yo yini le 'diyi ma dria, ngani lu azita ma azako e'yo adari isuzu mgboru ku te yi vini nga fe 'ba egata fe e'yo oku ma azakozu 'diyi ma dria indi. 'Ba ka oku ma ti eri ku dika 'ba ka yima egata isu kala ndundu ma alea ku, e'yo 'bani lezu oku ma ovuki trotro agupi le, lezu zota ejizu tualu asianzuru 'be 'diyi ngani yi 'yeku, **Beijing Platform for Action, 1995***

Atita engazu: (DGF logo) vu:

Action for Development
Plot 623/624 Bukoto–Kampala-a

Centre for Women in
Governance
Church Road, Kasujja Terrace,
Ntinda–Kampala-a

Forum for Women in Democracy
Plot 15 Vibya Close,
Ntinda–Kampala-a
Women Democracy Network–

Uganda Chapter
Plot 933, Kireka–Namugongo
Road, Kampala-a

Uganda Women’s Network
Plot 710, Block 216, Mirembe Close
Bbuye–Kigowa, Ntinda, Kampala
P. O. Box 27991–Kampala, Uganda
Phone: +256 414 286 539,

Email: info@uwonet.or.ug
Website: www.uwonet.or.ug
Blog: <http://uwonetnews.blogspot.com>
Facebook: <http://www.facebook.com/uwonet>
Twitter: @uwonet